

DOMÁCÍ PRÁCE A DRUHÁ SMĚNA V REŽII ČESKOSLOVENSKÝCH ŽENSKÝCH ORGANIZACÍ V LETECH 1945–1948¹

MARIE LÁNÍKOVÁ – ADÉLA SOURALOVÁ

“Liberated Household: A Factory for Family Happiness.” Second Shift and its Solution by Women’s Organizations in Czechoslovakia, 1945–1948

Abstract: This paper focuses on the discourse of the second shift and domestic work in the Czechoslovakia presented by journals of women’s organizations, 1945–1948. After the mobilisation of the workforce in the post-war Czechoslovakia, women started to be encouraged to take up paid jobs. Together with the rising number of women in paid jobs the so called second shift was established. That means that women were burdened with two roles: those of breadwinners and housewives. The help offered by women’s organisations was represented by the delegation of housework on other women. The solution of the lack of the domestic help consisted in qualification and professionalization, thus establishing this job as a regular one. The establishment of the institution with a suitable name “Liberated Household” was perceived as the ideal solution. In our study, we propose the analysis of two journals published by the women’s organizations and the discourse on domestic work presented there. Our aim is to illuminate the exclusive character of the post-war discourse on domestic work in regard to current debate as well as to contextualize the emergence of second shift and its solution in historical, social and political context.

Key words: second shift, Liberated Household, domestic work, commodification, qualification, collectivization.

„Osvobozená domácnost je jediný podnik tohoto druhu na světě. Bude kolektivně práť, žehlit a spravovat prádlo a čistit oděvy. V blízké budoucnosti zorganizuje

¹ Text vznikl díky podpoře projektu specifického výzkumu realizovaného Ústavem populačních studií (MUNI/A/1369/2014).

úklid v domácnostech. Bude k tomu potřebovat mnoho pracovních sil, hlavně žen. Nebudou to už ponižené uklízečky a posluhovačky, trpící rozmary svých zaměstnavatelek, ale uvědomělé zaměstnankyně družstva (...) Zcela rovny ostatním zaměstnancům, pomohou osvobodit ostatní ženy, zaměstnané budovatelskou prací, od těžké a vysilující dřiny. Budou mít zásluhu o zvýšení kulturní úrovně československých domácností.“ (Svět žen 1948 in Jechová 2008b: 65)

„Vévodící myšlenkou, pro kterou družstvo vzniklo, je všestranná pomoc ženě-hospodyně, která je stále ještě nejzaměstnanějším občanem státu. Zatím co normální pracující člověk má průměrnou pracovní dobu 8 hodin denně, je zaměstnaná žena-hospodyně – obzvláště je-li výdělečně činná, což není dnes zjevem řídkým, mnohem více hodin denně, zvláště jsou-li v rodině malé děti. Stává se prostě otrokem své domácnosti. (...) Proto se ustavilo družstvo „Osvobozená domácnost“ a za svůj program si vytklo pomáhat ženám-hospodyním ve všech těch domácích pracích, které vyžadují největší námahy a proto zabírají také nejdelší pracovní dobu.“ (Československá žena 1948, č. 6, s. 2)

„Žena v domácnosti vykonává denně množství úkolů zastaralým způsobem. Péče o děti a obstarávání domácnosti vyžaduje tolik námahy, že ženě nezbývá volného času ani pro sebevzdělání, sport, tělesnou kulturu, ba mnohdy ani na procházku nebo zábavu. Ani pomocnice v domácnosti není řešením tohoto problému. Vždyť je to zase žena, která se stane otrokem domácí práce. (...) Nejrůznější stroje a strojky by jistě pomohly usnadnit ženiny domácí práce, ale opatřit jimi všechny domácnosti je neúspěšné se dvou hledisek: výrobního a pracovního. Stroje v domácnosti jsou používány jen občas (...), a proto je nemůžeme pro tak malý provoz masově vyrábět. S hlediska pracovního by pak bylo zbytečnou ztrátou energie, aby se každá žena učila zacházet se všemi přístroji. (...). Řešení tkví v dělbě práce. Každou práci máme dělat odborně, ať již je to spravování punčoch, praní prádla nebo pečení koláčů.“ (Rada žen 1945, č. 10, s. 5)

1. Úvodem

V současné době se ve vyspělých zemích rozmáhá trend zaměstnávání pracovníků do domácnosti. Toto *soukromé řešení veřejného problému* (Lutz 2008) se objevilo jako odpověď na fungování domácností s výdělečně činným partnerem i partnerkou (Lutz 2002; Ehrenreich – Hochschild 2003). Nástup žen do placeného zaměstnání totiž nepřinesl větší míru zapojení mužů do péče o domácnost a navzdory veškerým emancipačním snahám jsou práce v domácnosti stále vnímány jako ženské práce (Lutz 2011). Současně se do popředí dostává téma ochrany

pracovnic, objevují se snahy o právní regulace a vytvoření mezinárodních standardů, které by pracovnícím v domácnostech zajistily slušné pracovní podmínky a zajistily dodržování standardů pracovního práva. Za účelem bránit lidská práva pracovníc vznikla *Úmluva o důstojné práci pro pracující v domácnosti* (srov. mj. Uhde 2012), která však v Česku doposud nebyla ratifikována (viz např. Redlová – Heřmanová 2012). Naše studie je tedy příspěvkem do aktuální debaty o práci v domácnosti a přináší exkurz do poválečných let Československa, kdy se téma „druhé směny“, zapojení žen na trh práce a promýšlení dělby práce v domácnosti stalo jednou z hlavních agend tehdejších ženských organizací a bylo do jisté míry uznáno také představiteli státu jako téma hodné nejen diskuse, ale také řešení a finanční podpory.

Proč právě Československo v letech 1945 až 1948? Poválečná doba je obdobím, kdy se tehdejší společnost (a trh práce) potýká s nedostatkem pracovních sil, způsobeným nejen druhou světovou válkou, ale také odsunem německých obyvatel. Ve snaze o zapojení žen do pracovního procesu dochází k dalšímu zjištění, a to o nedostatku pracovníc v domácnosti, které by nahradily ženy odcházející na trh práce. Na průsečíku těchto faktorů se tak v prostředí ženských organizací formuje relativně progresivní diskurz o pracích v domácnosti: představitelky ženských organizací volají po uznání domácích prací jako plnohodnotné profese a jsou částečně vyslyšeny tehdejšími autoritami. Potřeba změny jak v chápání práce v domácnosti, tak v její organizaci vedla ke vzniku družstva Osvobozená domácnost – „jediného podniku tohoto druhu na světě“ (viz první z úvodních citátů), který poskytne „všestrannou pomoc ženě-hospodyně, která je stále ještě nejzaměstnanějším občanem státu“ (viz druhý z úvodních citátů), a to prostřednictvím odborné dělby práce (viz třetí z úvodních citátů).

Téma instituce Osvobozená domácnost bylo zatím námětem nemnoha studií a dosud se o ní ve svých pracích spíše jen zmiňují historičky – Eva Uhrová (2005) ve svém příspěvku o ženském hnutí v letech 1945–1948, či Květa Jechová (2008a) ve své práci o emancipaci žen v průběhu 20. století. Jechová (2008b) se ve svém článku s názvem „Osvobozená domácnost“ věnuje historickým změnám v přístupu k domácím pracím a snahám o osvobození žen od práce v domácnosti. O Osvobozené domácnosti se spíše okrajově zmiňuje také Denisa Nečasová (2011) v rámci své studie o ženském hnutí v českých zemích. Náš pohled na tuto organizaci začíná u článků z dobových časopisů vydávaných soudobými ženskými organizacemi. Cílem předkládané studie je tedy na základě analýzy dvou dobových časopisů (*Rada žen a Československá žena*) představit a interpretovat řešení domácích prací, „druhé směny“, ale i situace pracovníc v domácnostech tak, jak jej nabízely a ve svých časopisech prezentovaly tehdejší

ženské organizace. Sledujeme, jaký diskurz se v daném období o domácích pracích v kontextu ženských organizací utvářel a jak byly principy propagované ženskými organizacemi ztělesněny v založení družstva Osvobozená domácnost. Studie zachycuje reprezentace domácích prací, druhé směny a její možné řešení v letech 1945 až 1948 s důrazem na instituci Osvobozené domácnosti, a to v kontextu tehdejšího ženského hnutí a společenských proměn. Domníváme se přitom, že pohled zpět na poválečnou tematizaci domácích prací může být přínosem také do současné debaty o delegaci domácích prací, která se rozvíjí nejen v českém sociálně-vědním diskurzu.

Náš text se bude postupně věnovat následujícím tématům. První část stručně nastíní některé historické souvislosti poválečného Československa, které ovlivňovaly československé ženy, ženská hnutí a fungování ženských organizací a tím i řešení problematiky druhé směny. Ideální řešení podle ženských organizací představovala instituce zřizovaná a finančně podporovaná státem. Tato část také popíše dvě celorepublikové ženské organizace, které ztělesňovaly tehdejší ženská hnutí, Radu československých žen – apolitickou organizaci a Národní frontu žen – sdružení čtyř politických stran a jejich vzájemný vztah. Třetí část seznámí s použitým analytickým postupem naší práce. Čtvrtá a pátá představí výsledky naší analýzy a interpretuje řešení druhé směny navrhované tehdejšími ženskými organizacemi.

Zjištění a závěry prezentované na následujících stránkách musí být čteny nikoli: „jak družstvo Osvobozená domácnost fungovalo“, ale: „jak bylo družstvo prezentováno dobovými časopisy“ a jaký diskurz o pracích v domácnosti se kolem něj vytvářel. Jak uvádí Jechová, „Osvobozená domácnost zůstala okleštěným projektem“ (Jechová 2008b: 66). Ženy totiž i nadále obstarávaly svou domácnost samy, přičemž v průběhu socialismu, s rostoucím počtem žen v zaměstnání, se nabídka služeb nerozvíjela adekvátně (ibid.). Naše stať tedy záměrně opomíjí reálné fungování družstva Osvobozená domácnost a obrací svou pozornost k ideovým zdrojům stojícím na pozadí jejího vzniku a fungování, jež jsou formulovány v kontextu ženských organizací a které jsou komunikovány čtenářům a čtenářkám jejich časopisů.

2. Vybrané souvislosti poválečného Československa a ženského hnutí

Složitá situace, ve které se poválečné Československo nacházelo, přinesla nová stanoviska a názory a mnozí viděli řešení „ve zvýšené úloze státu zaměřeného především na uspokojování potřeb jedinců a tím i celé společnosti“ (Nečasová 2011: 74). Do popředí všech nových vizí se dostala idealistická myšlenka konsensu a integrity, která se odrazila i ve vládě Národní fronty založené na

Košickém vládním programu. Odvrácená strana této nové ideologie spočívala v omezování individuálních svobod ve prospěch kolektivu a sociální spravedlnosti (Nečasová 2011). Poválečné nálady obyvatelstva lze pokládat za poměrně radikální a antikapitalistické, přičemž převažovala euforie z osvobození Rudou armádou a deziluze vůči západním mocnostem, způsobená mnichovskou zkušeností, z politické perspektivy tedy docházelo k výraznému posunu směrem doleva (Jančík – Kubů 2010; Kmeť 2005). Cílem Národní fronty byly zásadní změny v politice (posun k lidové demokracii), v hospodářství (znárodnění průmyslu), ale i v etnickém složení obyvatel (Feinberg 2006). Všechny tyto změny měly zabránit návratu hospodářské krize a zaručit sociální stabilitu (Jančík – Kubů 2010).

Co se týče přístupu k ženám a jejich postavení, „košický vládní program předpokládal, že bude provedeno důsledné mzdové a platové zrovnoprávnění žen s muži a zajištěn rovný přístup obou pohlaví ke vzdělání. Zájem vlády řešit na prvním místě postavení ekonomicky aktivních žen vycházel z potřeby zajistit obnovu hospodářství rozvráceného válkou i za cenu diskriminace ekonomicky neaktivních žen“ (Musilová 2005: 341). Podle dvouletého hospodářského plánu na roky 1947–1948, který měl zaručit obnovu národního hospodářství, se Československo potýkalo s nedostatkem pracovních sil, který byl mimo jiné způsoben odsunem německých obyvatel. Bylo tedy třeba najít asi půl milionu pracovníků/pracovnic do průmyslu. Za rezervu pracovních sil byly považovány ženy v domácnosti (Jančík – Kubů 2010). V takovém historickém, sociokulturním a ekonomickém kontextu rozvíjí svou činnost dvě ženské organizace – Rada československých žen a Národní fronta žen – které sehrály klíčovou roli v řešení tzv. „ženské otázky“, a to včetně sladování soukromého a pracovního života. Na následujících řádcích tyto organizace, které vydávaly námi analyzovaná periodika, stručně představíme.

2.1 Rada československých žen

„Činnost rady československých žen určují a řídí tyto zásady: Rovné právo na tvorbu zákonů, na řízení státu a na účast v jeho hospodářském životě; rovné právo na obranu státu, rovné právo na práci za stejných pracovních podmínek; rovné právo na vzdělání a jeho uplatnění; rovné právo na sociální zajištění; rovné právo ve všech oborech činnosti, při čemž ženám musí býti všemi způsoby vědeckými a praktickými usnadňován jejich úkol v rodině a při výchově dětí.“²

² Rada žen 1945, č. 1, s. 2 (dále RŽ).

Rada československých žen (RČŽ) byla organizací, která měla navázat na prvorepublikovou Ženskou národní radu (ŽNR) a tím na tradici liberálního feminismu. Přípravy k jejímu založení začaly již v květnu 1945. Za předsedkyni byla zvolena JUDr. Milada Horáková, která na tomto místě setrvala až do konce fungování RČŽ. Horáková si za svůj hlavní cíl vytyčila oživení českého ženského hnutí (Feinberg 2006; Jechová 2008a; Nečasová 2011; Uhrová 2005).

Liberalismus, ke kterému se hlásila prvorepubliková ŽNR, se však v této době netěšil velké oblibě (Nečasová 2011). Bylo zjevné, že „razance zejména komunistických žen představovala silně brzdicí sílu odrážející se přímo v nově vznikající organizaci“ (*ibid.*: 78). Přesto se však nově se budující hnutí od dřívějšího dění a tradic zcela neodstříhlo a snažilo se na myšlenky a aktivity prvorepublikové epochy navázat (Feinberg 2006; Jechová 2008a; Nečasová 2011; Uhrová 2005). Horáková si však byla vědoma toho, že návrat ke stavu ženského hnutí, jaký byl za první republiky, nebude možný, a to vzhledem k novým společenským podmínkám, politickému klimatu, vztahu státu k jedincům a také pozici Československa v Evropě (Feinberg 2006). Za tuto dobu rovněž dochází ke generační obměně, která nutně vede k personálním změnám v organizaci oproti období první republiky.

Jak shrnuje hlavní ideový rámec této organizace Nečasová, „Rada československých žen patřila mezi organizace stojící na základech rovnostářského feminismu. Ústředním cílem a hodnotou byla rovnoprávnost mužů a žen ve všech oblastech života. Jeho prosazování a především dodržování se mělo dít zejména na základě reformy zákonů a právních nařízení.“ (Nečasová 2011: 81) Za zmínku také stojí fakt, že tato organizace termín feminismus vůbec nepoužívala a samy její představitelky se považovaly spíše za odbornice ve věcech žen (Feinberg 2006; Nečasová 2011).

Ideově se RČŽ prezentovala jako organizace, která sdružuje všechny ženy, přičemž nezáleží na politickém či náboženském smýšlení, sociální či rasové příslušnosti. Chtěla reprezentovat ženy všech vrstev a skupin. Co se týče požadavků RČŽ, ty jasně ukazuje i úvodní citát. Organizace apelovaly na to, aby byly ženy hojně zastoupeny ve všech činnostech a sférách společnosti, ať už šlo o řízení státu, jeho obranu nebo hospodářskou činnost. Stejně tak ženy požadovaly spravedlivou odměnu za odvedenou práci, možnost vzdělávat se a tyto nabyté vědomosti dále rozvíjet ve všech oblastech. Zdůrazňována byla také úloha ženy jako matky, její funkce v rodině a potřeba sociálního zabezpečení. RČŽ si byla dobře vědoma faktu, že zákonné ukotvení rovnosti, ani vládní proklamace, nejsou zárukou jejího dodržování v praxi, a proto si vzala za cíl důsledně rovnost prosazovat. Dalším jejím záměrem bylo, aby se všechny ženy zapojily do

pracovního procesu, a tím i do obnovy poválečného Československa ve všech směrech (Nečasová 2011). Jak ukážeme níže, byly to právě tyto principy, které vedly uvažování představitelky organizace v otázce dělby rolí v rodině a neplacené práce v domácnosti. Klíčovým nástrojem pro uskutečňování vytyčených cílů bylo i vytvoření vlastního týdeníku s názvem *Rada žen* (Nečasová 2011), jehož analýzu předkládáme ve čtvrté části této studie.

2.2 Národní fronta žen

„Předně, nechť se všechny výbory NFŽ věnují praktické práci, na kterou sama jedna politická strana nestačí. Jde tu např. o společné čištění města, nebo škol, jde tu o úsilí po zřízení jeslí, opatroven, dětských útulků, veřejných prádelen, správkáren prádla apod.“³

Ženské hnutí v českých zemích již mnoho let toužilo po jednotné reprezentaci, což bylo ambicí i RČŽ, která chtěla vytvořit jedinou celostátní ženskou organizaci. Tyto plány však byly narušeny již v prvních týdnech po válce, kdy byla utvořena Národní fronta žen (NFŽ) – také celostátní ženská organizace (Nečasová 2011). NFŽ byla ustavena v červnu 1945 a jejími iniciátorkami byly komunistické ženy, které „navrhovaly ustavit organizaci sdružující představitelky všech politických stran“ (Nečasová 2011: 86). NFŽ tedy měla být ženskou základnou Národní fronty, která bude vytvářet podmínky pro naplnění vládního programu, v praxi se však stala absolutně poslušnou KSČ (Jechová 2008a; Musilová 2005; Nečasová 2011; Uhrová 2005). Bývalé členky ŽNR se k NFŽ měly přidat jako sdružení, to však bylo pro pracovnice spolkového meziválečného ženského hnutí nepřijatelné a trvaly na důležitosti i jiných ženských spolků. Rozkol v ženském hnutí byl tedy způsoben neshodou na jeho politickém ukotvení a na „prosazování svých požadavků v součinnosti s politickými stranami“ (Nečasová 2011: 86).

Mezi hlavní cíle NFŽ patřila rovnoprávnost žen ve všech politických, hospodářských a veřejných činnostech státu. Představitelky NFŽ měly snahu podílet se na práci všech ministerstev, kde měly dohlížet na to, aby byla dodržována rovnoprávnost žen. NFŽ také vydávala týdeník *Československá žena*. Jak ukazuje úvodní citát, práce lokálních poboček NFŽ byla především praktického a sociálního rázu. Uvnitř NFŽ však panovaly časté neshody z důvodu prosazování stranických zájmů, a to hlavně ze strany komunistek, které organizaci využívaly ke své vlastní stranické agitaci (Feinberg 2006; Nečasová 2011). Nakonec se

³ Československá žena: obrázkový týdeník Národní fronty žen 1945, č. 14, s. 6 (dále ČSŽ).

ukázalo, že NFŽ byla nejednotná i co se týče tzv. „ženské otázky“ a přestala fungovat mnoho měsíců před únorovým převratem (Nečasová 2011). Seskupení všech stran do jedné ženské organizace bylo nemožné i z hlediska diskurzu jednotlivých politických stran, jenž byl určován převážně mužskými politiky, kteří měli jiné priority (Uhrová 2005).

3. Zpátky do archivů: analýza časopisů

Tato stať předkládá analýzu dobových časopisů vydávaných výše uvedenými ženskými organizacemi. Jedná se za prvé o časopis *Rada žen*, jehož nakladatelem byla Rada československých žen. Časopis vycházel v letech 1945 až 1946, vždy jednou týdně. Nástupnicí tohoto časopisu byla dodnes vycházející *Vlasta*. Druhým analyzovaným periodikem byl časopis *Československá žena: obrázkový týdeník Národní fronty žen*. Také ten vycházel s periodicitou jedenkrát týdně, a sice v letech 1945 až 1948. V obou časopisech se opakovaně objevovaly informace o činnosti organizací či o jejich požadavcích, o politických změnách a obecněji společenských změnách týkajících se žen a jejich postavení. Časopisy měly pravidelné rubriky jako zprávy, „hlídka odborářek“, sekce věnované významným československým ženám (např. Masaryková, Plamínková), ale také životu žen v zahraničí (britské domácnosti, jaké mají Američanky kuchyně). V číslech se také nacházely romány na pokračování, povídky a rady do domácnosti (včetně receptů).

Výběr těchto periodik byl dán tím, že se jednalo o oficiální časopisy výše popsanych ženských organizací. Analýza článků probíhala ve dvou hlavních fázích. V první byly tematicky selektovány texty z jednotlivých čísel obou periodik. Klíčová slova, hledaná v publikovaných člancích, byla následující: „osvobozená domácnost“, domácí povinnosti, domácí práce, pomocnice v domácnosti, pracovnice v domácnosti, hospodyně, osvobození ženy/hospodyně, družstevní prádelny, závodní kuchyně a domácnosti, začlenění žen do práce/výroby, dvojí břemeno, racionalizace/kolektivizace domácnosti. Takto bylo vyselektováno celkem 27 textů.

Druhá, klíčová fáze byla vedena hlavní výzkumnou otázkou: *Jak je v časopisech tematizována druhá směna a práce v domácnosti?* V analýze jsme se dále ptaly, jaké možnosti nabízely tehdejší ženské organizace a jak tematizovaly vznik a fungování družstva Osvobozená domácnost. Uvedenému členění otázek odpovídá i struktura čtvrté a páté části textu, ve které prezentujeme výsledky analýzy. Ve druhé fázi naší analýzy jsme identifikovaly dvě klíčová témata – za prvé kolektivizace a racionalizace (práce v) domácnosti a za druhé kvalifikace práce v domácnosti –, kolem kterých jsme sestavily

pavučinu významů a dalších témat s nimi spojených. Následující řádky tak přinášejí interpretace vztahů mezi jednotlivými tématy, jejichž společnými jmenovateli jsou druhá směna, kolektivizace, racionalizace a kvalifikace prací v domácnosti.

4. Vznik druhé směny a její řešení v režii ženských organizací

S pojmem „druhá směna“ a jeho ustavením v odborném diskurzu přichází v 80. letech 20. století Arlie R. Hochschildová (1989). Srovnává americký trh práce 50. a 80. let a konstatuje, že zatímco v roce 1950 pracovalo 30 % žen, v roce 1986 už to bylo 55 % a na základě rozhovorů s 50 zaměstnanými páry dochází k závěru, že pouze 20 % z nich sdílí úkony v domácnosti rovnoměrně. Pozoruje tak trend nástupu žen do placeného zaměstnání, který není doprovázen zvyšující se participací mužů na práci v domácnosti. A právě v tuto chvíli se ustavuje tzv. druhá směna, která čeká na ženy po příchodu z placeného zaměstnání (Hochschild 1989).

Hochschildová se v tomto průlomovém textu nevěnuje delegaci domácích prací – tyto texty začínají vznikat o pár let později, ať už od stejné autorky (především Hochschild 2000; Ehrenreich – Hochschild 2003; či neaktuálnější také Hochschild 2012), nebo od jiných napříč světem (Rollins 1985; Gregson – Lowe 1994; Momsen 1999; Parreñas 2001; Anderson 2000; Lutz 2008 atd.). Její primární zájem je analyzovat dopady feminizace trhu práce v rámci domácnosti – ve vztahu manžel-manželka, otec-matka – protože, jak píše, většina z rodin si v tehdejší době nemůže dovolit pomocníci v domácnosti. Taková konstelace vrhá ženy do následující situace:

„Když se masy žen přesunuly na trh práce, rodiny byly zasaženy zrychlením pracovního a rodinného života. Nemají více času, než měly, dokud byly ženami v domácnosti, ale mají toho dvakrát tolik udělat. (...) I když páry sdílejí rovnoměrněji práci doma, jsou to ženy, které dělají dvě třetiny každodenních prací – jako je vaření a uklízení – tedy rigidních a rutinních činností. Většina žen vaří večěři, většina mužů mění olej v autě. Ale jak poznamenala jedna z žen, večěře musí být nachystána každý den v šest, kdežto olej v autě se mění jednou za půl roku, kdykoli během dne. (...) Podtrženo sečteno, pokud v této době americké historie trpí rodiny zrychlením pracovního a soukromého života, pracující matky jsou hlavními oběťmi.“ (Hochschild 1989: 8–10)

Autorčin závěr i způsob jeho prezentace se výrazně podobá mnoha článkům z časopisů Rada žen a Československá žena – srov. například citát

v úvodu této stati z časopisu Československá žena,⁴ kde autorka píše o ženě jako „otroku domácnosti“.

O „dvojím břemenu“ píše československé časopisy pro ženy již ve 40. letech 20. století.⁵ Druhá směna se zde stává tématem v reakci na zaměstnanost žen – například v roce 1947 pracovalo přes milion žen v zemědělství a 680 000 žen v průmyslu, dílnách, obchodech a kancelářích a na všechny tyto ženy čekaly doma po příchodu ze zaměstnání domácí práce, poněvadž ani zde (podobně jako o několik dekád později v USA) neznamenal nástup žen do placeného zaměstnání větší zapojení mužů do práce v domácnosti.⁶ Podíl československých žen v domácnosti se postupně snižoval, zatímco v roce 1950 to bylo 52 % žen, v roce 1960 už pouhých 26,7 %. V roce 1961 byl podíl žen v celkovém počtu ekonomicky aktivních obyvatel skoro 44 % a toto číslo se neustále zvyšovalo (Jechová 2008a). Podobně jako v USA nebyla ani v Československu rostoucí participace žen na trhu práce doprovázena zvyšujícím se podílem partnerů, manželů či otců dětí na domácích pracích, o čemž tehdejší veřejné dokumenty mlčely (Hašková 2007). Zajistit hladký průběh postupné feminizace trhu práce se tedy stalo úkolem státu, který měl ženám s péčí o domácnost a děti pomoci. V následujícím textu se zaměříme na to, jak námi analyzované časopisy (a jejich prostřednictvím ženské organizace) přistupovaly ke vzniku druhé směny (část 4.1), jaké možnosti nabízely v otázce jejího řešení (4.2) a v neposlední řadě jak tematizovaly fungování družstva Osvobozená domácnost (kapitola 5).

4.1 *Postoj ženských organizací k nástupu žen na pracoviště a ke zdvojení směny*

Předpokladem pro splnění dvouletého plánu pro úspěšnou obnovu hospodářství byla mobilizace pracovních sil, která sice nezahrnovala ženy, přesto však byla československá poválečná politika na ženách závislá a nástup žen do placených zaměstnání potřebovala.⁷ Zatímco na Západě se v 50. letech vytvářel ideál ženy v domácnosti (Lutz 2011), v Československu byl podporován nástup žen do placeného zaměstnání, mimo jiné i *mzdovým zrovnoprávněním žen s muži*.⁸ Ženské hnutí v poválečném Československu poukazovalo na to, že ženy byly často využívány jako levná a přechodná pracovní síla, a to převážně v kapitalistickém

⁴ ČSŽ 1948, č. 6, s. 2

⁵ ND 1946, č. 19, s. 306.

⁶ ČSŽ 1947, č. 8, s. 7.

⁷ Československo 1946, č. 2, s. 113.

⁸ Ustavené vyhláškou ministra Šoltéze v červenci 1945 (Československo 1946, č. 2, s. 98.)

systému. Za základní požadavek socialismu však bylo považováno absolutní zrovnoprávnění žen s muži. Mzdové zrovnoprávnění představovalo tedy pouze první krok – a proto mělo být výzvou pro všechny ženy k nástupu do placeného zaměstnání.⁹ Podle autorky článku *Uplatnění žen v hospodářském a sociálním životě*¹⁰ z roku 1946 by měly ženy poznat výhody a význam placeného zaměstnání. Důležité podle ní bylo zvýšení kvalifikace žen, jež má vést k jejich vyšším mzdám a tím i k lepšímu hospodářskému postavení. Podle ženských organizací bylo také nutné, aby všechny ženy dbaly o skutečné naplnění zákona o mzdovém zrovnoprávnění.¹¹ Podle socialistického smýšlení však práce nebyla jen něčím, na co mají všichni občané právo. „Naopak všichni občané mají povinnost přispívat k blahobytu celku prací.“¹²

Bylo to tedy i ženské hnutí, které se snažilo podporovat národní mobilizaci pracujících a jak je zřejmé z rétoriky časopisů ženských organizací, do určité míry propagovalo nástup žen do placených zaměstnání.¹³ Důkazem je i návrh na návrat provdaných zaměstnankyň do veřejné služby, ze které byly vyloučeny v roce 1938 z důvodu hospodářské a politické krize. Zástupkyně Národní fronty žen, Rady československých žen a Ústřední rady odborů (ÚRO) jej přednesly předsedovi vlády a ministru vnitra. Reaktivace zaměstnankyň, která byla umožněna dekretem prezidenta, podle nich měla být začátkem opravdového zrovnoprávnění žen s muži.¹⁴

Ženské organizace však zároveň upozorňovaly na to, že vzhledem k tomu, kolik času a úsilí stojí ženy-hospodyně a matky práce v domácnosti, nemůžou si na sebe vzít ještě další úvazek celodenního zaměstnání. V následujícím úryvku můžeme vidět podobnou rétoriku, kterou ve svém textu o druhé směně používá i Hochschildová ke zdůraznění břemena zaměstnaných žen. Na rozdíl od postřehů americké autorky však v citátu z časopisu *Československá žena* vystupuje také role zodpovědnosti ženy vůči celku, státu a jeho budování. Zaměstnání zde tedy není jen volbou seberealizace a výdělku, ale především participací na „výstavbě státu“. Je zřejmé, že v době poválečné euforie převažovala všeobecná snaha zapojit se do vytváření nové společnosti, a současně s nastupující socialistickou ideologií přichází i povinnost zapojení se do pracovního procesu.

⁹ ČSŽ 1945, č. 2, s. 3, RŽ 1945, č. 4, s. 2, 7.

¹⁰ Československo 1946, č. 2, s. 98.

¹¹ ČSŽ 1945, č. 2, s. 3.

¹² RŽ 1946, č. 32, s. 2.

¹³ Československo 1946, č. 2, s. 104–105.

¹⁴ ČSŽ 1945, č. 3, s. 4, ČSŽ 1945, č. 7, s. 3, ČSŽ 1945, č. 7, s. 3.

„Z ženských řad docházejí žádosti, že chtějí se zúčastniti svojí prací na výstavbě státu (...), nemohou se však zapojiti prostě jen proto, že jejich domácnost jim zabere tolik času a námahy, že jest vyloučeno, aby žena-hospodyně, matka si mohla vzíti na sebe závazek celodenního, pravidelného zaměstnání (...) Dobře víme, co taková, byť i malá domácnost vyžaduje ženina úsilí a bylo by na její úkor; kdyby vedle této své intenzivní práce musela kdesi od božího rána pozdě do večera trčet bez radosti a plná starostí o to, co dříve udělá, až přijde. Přitom by asi dosti těžko myslila na jakoukoliv výstavbu republiky, která i tím malým přispěním roste.“¹⁵

I z tohoto důvodu předložila v říjnu 1946 Rada československých žen ministru sociální péče Zdeňku Nejedlému memorandum, které obsahovalo návrhy, jak zařadit ženy do výroby. Za jeden z nejdůležitějších úkolů byla považována *racionalizace domácnosti*. Tato racionalizace spočívala ve vytvoření veřejné infrastruktury a institucí, které by převzaly zodpovědnost za činnosti dříve vykonávané výhradně v soukromém prostředí domácnosti. Memorandum tak především poukazovalo na:

„nutnost vybudování podniků pro úklid v domácnosti a čistících ústavů, na zlepšení vedení společných kuchyní, zvláště závodních, na jejich rozšíření na členy rodiny, na zavedení prádelen, žehlíren, správkáren. O děti budiž postaráno v jeslích, mateřských školách, školní mládež budiž ve škole stravována a mimo školu pod pedagogickým dozorem.“¹⁶

Jak je patrné z tohoto výňatku, infrastruktura, po které tehdejší ženské organizace volaly, měla být značně specializovaná a vnitřně diverzifikovaná podle odbornosti jednotlivých činností. O důležitosti této otázky a nutnosti jejího formálního zakotvení takové dělby práce v domácnosti svědčil také tehdejší návrh Národní fronty žen, aby byla ustavena subkomise pro plánování a racionalizaci práce v domácnosti při technické komisi národního výboru.¹⁷

Požadavek racionalizace a mechanizace měl být umožněn i tehdejším znárodněním průmyslu. Podle ministra průmyslu Laušmana měla být všechna města i vesnice zásobena levným elektrickým proudem i plynem, „aby naše hospodyně mohly používat bez zvláštních potíží i nákladů dobrodiní moderní elektrické kuchyně, elektrických kamen, koupelny, prádelny, rychlého vaření na plynovém

¹⁵ RŽ1946, č. 33, s. 10.

¹⁶ RŽ 1946, č. 44, s. 2

¹⁷ Naše domácnost: časopis ústředí československých hospodyň 1946, č. 4, s. 48 (dále ND).

sporáku, ledniček, žehliček“.¹⁸ Toto všechno měly být výdobytky znárodněného energetického a strojírenského průmyslu. Podle Rady žen nejrůznější přístroje sice mohly ženám usnadnit práci v domácnosti, nebylo už však podle nich úsporné a ani možné jimi vybavit všechny domácnosti. Jednak nebylo možné tyto přístroje masově vyrábět, a za pracovně neúsporné bylo považováno i to, aby se žena učila zacházet se všemi přístroji. Podle ženského hnutí „řešení tkví v dělbě práce. Každou práci máme dělat odborně, ať již je to spravování punčoch, praní prádla nebo pečení koláčů.“¹⁹ Podobně jako dnes měly být domácí práce vyřešeny outsourcingem, tedy převedením práce na jinou ženu. Přestože se během 20. století očekávalo, že technologický vývoj eliminuje potřebu lidské pomoci v domácnosti (srov. např. Coser 1973; Boserup 1970), i dnes jsou počty pracovníků v evropských domácnostech, v době technologického pokroku, podobné jako před 100 lety. Jak je tedy zjevné dnes a bylo i ve 40. letech, mechanizace nestačí, jsou potřeba také lidské zdroje, které práci odvedou (Lutz 2002). Po válce se však Československo, podobně jako například USA, potýkalo s nedostatkem pracovníků v domácnostech.²⁰

4.2 Příčiny nedostatku pracovníků v domácnosti a jeho řešení

Problémem nedostatku pracovníků²¹ v domácnosti se podrobně zabýval článek v Radě žen *Pracovní síly v domácnosti* již v roce 1945. Už tehdy totiž poptávka po této službě zjevně převyšovala její nabídku. Autor tohoto textu se zamýšlí nad tím, proč není vysoká poptávka po pomocnicích v domácnosti naplněna a nedostatek vysvětluje souhrou čtyř faktorů, které úzce souvisejí s definicí placených domácích prací obecně. Jsou jimi špatné zacházení, společenské uznání, pracovní podmínky a finanční ohodnocení práce. Za prvé tedy autor zdůrazňuje, že „se služebními a pomocnicemi v domácnosti se špatně zacházelo.“ I když se tento jev podle autora nedá zobecňovat, stačí několik takových případů, které ženy od této práce odradí. Pro ilustraci uvádí jeden konkrétní příklad:

„Manželka jednoho domácího pána, u něhož bydlili moji rodičové, jinak dáma velice ušlechtilého cítění, nařizovala své služebné v pravidelných obdobích umýt obrovskou půdu. Když jsem se paní domácí zdvořile zeptal, proč nedovolí Mařence – když pro ni již nemá jiné práce – aby si šla zaplovati do řeky, vyplísnila

¹⁸ ČSŽ 1946, č. 20, s. 3.

¹⁹ RŽ 1945, č. 10, s. 5.

²⁰ RŽ 1945, č. 4, s. 6.

²¹ V práci střídavě používáme označení pracovníce a pomocnice z toho důvodu, že v dobových časopisech, ze kterých vycházíme, se uvádí termín pomocnice, ve své analýze ale upřednostňujeme termín pracovníce.

*mne jako jinocha nezkušeného a poučila, že služebná musí být stále v kole, aby na ni nepřišly hříšné „oumysly“.*²²

Tento úryvek vykresluje implicitně nerovné vztahy vznikající a reproduované v delegaci domácích prací. Toho si všímá mimo jiné Andersonová (2000: 113), když píše, že „zaměstnavatelka si nekupuje pracovní sílu, ale „moc komandovat““. Zaměstnankyně (a tedy nejen práce, kterou vykonává) se podle autorky stává komoditou. Zaměstnavatelka tak může dozorovat náplň jejího dne a úkolovat ji ponižující prací, která – jako v případě úryvku výše – zjevně nemusí být nutná. Tehdejší časopisy nejenže identifikují podobné zacházení jako „problém“, ale také volají po jeho nápravě a po zajištění důstojného zacházení s pracovnicemi v domácnosti. Teprve pokud se ho pracovnice v domácnosti dočkají, argumentují ženské organizace, může být očekáván příliv nových žen do této profese.

Dalším důvodem pro odmítání této práce, který úzce souvisí s prvním, uvádí autor dobového článku pocit společenské méněcennosti. Společenské postavení služebné bylo v mnohých ohledech determinující – nedalo se zlepšit a dostat se z něj umožňoval pouze sňatek nebo služba v další rodině. Jen malá pravděpodobnost zlepšení sociálního postavení v tomto zaměstnání tedy ženy silně odrazovala.²³

Třetím důvodem, proč se profese pracovnice v domácnosti netěšila u žen oblibě, je organizace této činnosti, neboť „vázanost na domácnost zaměstnavatele“, jak uvádí níže citovaný článek, nebo také model „live-in“, s sebou nese řadu nevýhod pro pracovnice a naopak výhod pro zaměstnavatele (pro současnou debatu na toto téma viz zejména Hondagneu-Sotelo 2007; Anderson 2003). Takto zaměstnané pracovnice jsou stále v zaměstnání, nikdy nemají úplný klid a volný čas, jsou v práci prakticky 24 hodin denně. Hlavním nedostatkem je, že není jasně stanovena hranice mezi časem práce a časem volna, stejně jako často není stanovena hranice v prostoru, mezi místem práce a soukromým prostorem.

„Naše bytová kultura, jak se tomu říká, nestojí za mnoho. Bydlíme takřka všichni nehygienicky, neúčelně a stísněně. Tím hůře bydlí služebná, i když podle vyhlášky z 25. června 1941 jest zaměstnancům, kteří bydlí v domácnosti, poskytnuti – pokud to dovolují bytové poměry – vlastní obytnou místnost pro dobu zotavení a pro noční odpočinek. Místnost má odpovídat zdravotním požadavkům a má býti zevnitř (jaké zkušenosti si vynutily tento samozřejmý

²² RŽ 1945, č. 4, s. 6.

²³ *Ibid.*

požadavek!) i zevnějšku uzavíratelná. Táž vyhláška nařizuje, že zaměstnancům jest poskytnouti příležitost ke koupeli v domácnosti dvakrát měsíčně, nebo mu poskytnouti čas a peníze na lázeň. Člověk nebude pochopitelně toužiti po zaměstnání, v němž bude mizerně ubytován. Pracovní doba jest uvedenou vyhláškou sice podřízena zákonu o 8hodinové pracovní době, ale o nedělích a svátcích mohou býti požadovány běžné práce (mělo být určeno, jaké práce to jsou) a zaměstnancům, musí se jednou týdně poskytnout volné odpoledne a večer, které mají dvakrát v měsíci připadnout na neděli. Přece však – když zaměstnanec bydlí u zaměstnavatele, těžko může mu odříct práci, i když se na něm žádá v době, kdy má nárok na volno.²⁴

V tomto úryvku vidíme, s jakými problémy se pracovnice potýkaly z důvodu závislosti na domácnosti, kde pracovaly – pracovnice musela být k dispozici téměř pořád a nemohla si dovolit, ani v době svého osobního volna, zaměstnavateli/zaměstnavatelce odmítnout práci. Důležitým faktem však je, že již od roku 1941 existovala v Československu vyhláška upravující podmínky, za kterých pracovnice měly vykonávat své služby. Přesto k této vyhlášce existovaly zásadní výhrady, mimo jiné ze strany ženského hnutí, například kvůli pracovní době, která stále nebyla jasně vymezena. Podstatné však je, že zde existovaly první snahy o legislativní uchopení tohoto zaměstnání.

Jako poslední, čtvrtou příčinu zdůrazňuje autor nedostatečné finanční ocenění. V článku apeloval na zvýšení platů pomocnic v domácnosti a tím jejich nemoženských a starobních pojistných dávek.²⁵ Podle autora se minimálně v Praze platilo pomocnicím v domácnosti podstatně více, než jaký plat jim přiznávala vyhláška a protože se jednalo o práci velmi těžkou, měla se zvýšit i oficiální odměna za ni uznávaná. A jaká řešení nabízela Rada žen?

„Nedalo by se tomu odpomoci tak, že by se už jednou postavilo toto povolání na roveň každé jiné hodnotné práci a tím by se řešila zároveň i otázka bytu, totiž, že by tyto pracovnice, jako každý jiný zaměstnanec továrny, kanceláře, jakéhokoliv podniku, bydlil sám, byl samostatným člověkem i ve svém soukromí? Ale k tomu je třeba vytvořit také z této práce povolání nebo řekněme stav, tak jako z každé jiné práce. Ale pak je třeba odstranit názor, že službu v rodině vykonává žena, která neumí nic jiného, čím by se živila. A že je to povolání z nouze, povolání posledního druhu. Náprava je možná tím, že i toto odvětví práce bude mít svoje školení a svou organisaci. V cizině existují takové školy.“²⁶

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Viz také Posluhovačka a její pojištění (RŽ 1945, č. 16, s. 2.).

²⁶ RŽ1945, č. 4, s. 6.

Jak z textu vyplývá, řešením, na kterém se shodují také další autorky a autoři publikující v analyzovaných časopisech, měla být *kvalifikace* a zařazení této práce mezi všechna ostatní, uznávaná povolání. Ženské organizace považovaly za ideální řešení situace pomocnic v domácnosti zřízení družstva, které by ženy zaměstnávalo a podle potřeby je vysílalo za prací do jednotlivých domácností, zajišťovalo by jim ubytování i pracovní náčiní. V tuto dobu vstupuje na scénu projekt družstva Osvobozená domácnost, které utvrzuje principy dělby práce v domácnosti a snaží se ji povýšit jak symbolicky, tak finančně. Prostředkem k dosažení těchto cílů jsou dva provázané procesy – kolektivizace a kvalifikace domácích prací.

5. Osvobozená domácnost: kolektivizací a kvalifikací domácích prací k osvobození žen od dvojího břemena

Roku 1945 bylo založeno neziskové družstvo Osvobozená domácnost (Uhrová 2005). Jeho ustavující valná hromada se však konala až 22. října 1946. Nově zvolené představenstvo v tuto dobu začínalo zřizovat poradní sbory, a to hospodyňský a odbornický. Pro nově vznikající družstvo byly ze všeho nejdůležitější právě tyto poradní sbory, neboť na základě jejich iniciativních návrhů měla být řízena veškerá činnost družstva.²⁷ Družstva byla zakládána na území celé republiky, a to převážně členkami Národní fronty žen, Rady československých žen, Revolučního odborového hnutí, ÚRO, osvětových rad a dalších ženských institucí a spolků. Družstva Osvobozené domácnosti měla být plně podporována ministerstvem průmyslu, ministerstvem sociální péče a stejně tak jednotlivými národními výbory.²⁸ Díky ministerstvu sociální péče byly tyto podniky včleněny do investičního programu dvouletého plánu. Na jejich vybudování bylo v roce 1947 ministerstvem sociální péče vyplaceno 4 900 000 Kčs subvencí²⁹ a bylo tak umožněno 22 družstvům zahájení provozu (Uhrová 2005). Družstva obzvláště v pohraničí měla v počátcích výhodu, protože jim byly přidělovány konfiskované stroje, někdy i budovy. Přestože první družstvo Osvobozené domácnosti vzniklo v Humpolci,³⁰ slavnostního otevření se Osvobozená domácnost dočkala až 31. ledna 1948, kdy družstvo přebíralo parní prádelnu Oskara Haaca v Praze 7. Této

²⁷ ČSŽ 1947, č. 8, s. 7.

²⁸ ČSŽ 1946, č. 9, s. 14, ČSŽ 1948, č. 6., s. 2.

²⁹ Podle proporcionálního propočtu by stát musel v roce 2013 na Osvobozenou domácnost vynaložit částku 3 065 180 000 Kč. K výpočtu jsme použily předpis 234/1946 Sb. zákonů s platností od 1. 1. 1947 a rozpočet kapitoly 312 Ministerstva financí pro rok 2013.

³⁰ ČSŽ 1947, č. 37, s. 12.

události se zúčastnila i ministryně průmyslu Jankovcová, která ve svém projevu vyjádřila pochopení vůči pracujícím ženám-hospodyním a dodala, „že jako žena dovede ocenit tíhu povinností a vypětí, které spočívá na bedrech žen.“³¹

5.1 Kolektivizace úkonů v domácnosti a její dopady na organizaci dělby práce

Jedním z hlavních témat propagovaných tehdejšími organizacemi byla mechanizace a racionalizace domácností. Protože však ceny jednotlivých přístrojů a vybavení byly opravdu vysoké, pro většinu obyvatel zůstávaly stále nedostupné.³² Proto bylo cílem družstva

„osvoboditi ženy od nadměrné a v dnešní době technického pokroku neúčelné a zbytečné fyzické námahy při vedení domácnosti a zkrátit podstatně její dnes abnormálně dlouhou pracovní dobu, a to způsobem přístupným dnešním finančním možnostem rodin všech vrstev, i s nejmenšími příjmy. Dnešní zařízení domácností vyčerpává fyzické síly hospodyň pracovní dobou, která daleko přesahuje dobu, uznanou zákonem za maximální, i pro povolání s úkoly mnohem méně namáhavými a složitými i méně důležitými.“³³

Vyřešení příliš vysokých pořizovacích nákladů na zmechanizování domácností, ale také nedostatečné výroby, která nepokrývala ani poptávku rodin dobře finančně zabezpečených, bylo nasnadě. Stala se jí kolektivizace některých domácích prací a převedení odpovědnosti za ně do pracovních podniků. Toto řešení mělo přinést jak úspory v domácnostech, tak i uspoření surovin, které byly potřeba na výrobu jednotlivých strojů a jež bylo třeba dovážet.³⁴

Družstvo Osvobozená domácnost chtělo pomáhat ženám-hospodyním právě s těmi domácími pracemi, které byly fyzicky nejnamáhavější, a tudíž zabíraly nejvíce času. Proto na prvním místě stálo zakládání družstevních prádelen. Dále mělo ve svém programu zakládání správkáren prádla a punčoch, žehlíren, čistíren, podniků pro úklid. To znamená, že mělo snahu zřídit velkou síť pracovníků do domácností, které by byly přivolávány na generální úklid do rodinných domů a bytů. Měly také vystřídat hospodyni v případě, kdyby onemocněla, a otec, který chodí do práce, by nebyl schopen se sám postarat o děti. Tato zařízení měla

³¹ ČSŽ 1948, č. 6., s. 2.

³² ČSŽ 1948, č. 6., s. 2.

³³ ČSŽ 1947, č. 8, s. 7.

³⁴ ČSŽ 1947, č. 37, s. 12.

zkrátit pracovní dobu ženy v domácnosti o 2,5 až 6 hodin denně, a to podle toho, v jaké míře by služeb družstva využívala.³⁵

Následující dva úryvky – první z časopisu Rada žen a druhý z Československé ženy – ukazují typické zobrazování kolektivizace v námi analyzovaných materiálech. Slovní spojení jako „vytvoření kolektiva“, „musíme si navzájem pomáhat“ zrcadlí tehdejší veřejný diskurz, a to nejen o pracích v domácnosti (viz část 2 této stati).

„Rozřešení nedostatku pomocnic v domácnosti, posluhovaček a uklízeček také přispěje k tomu, čeho jest třeba: k vytvoření kolektiva. Uvolní síly – začasť velmi kvalifikované – pro práce, které jsou pro společnost potřebnější a prospěšnější než práce, kterou nyní musí oni pracovníci věnovati udržování své domácnosti, práci, na kterou jest možno a účelno použití síly dosud neškolené. Pracujeme přece nyní pro sebe a musíme si skutečně navzájem pomáhat.“³⁶

„Někteří se slova kolektivizace bojí, protože si pod ním představují znivelisování a udupání všeho individuálního a neuvědomují si, že ne v každodenní otupující dřině, ale právě ve zkolektivizované domácnosti se lépe uplatní kouzlo a umění ženy, vytvořit ze čtyř stěn a hromady nábytku domov. I v zkolektivizované domácnosti se mohou občas předložit domácí vanilkové rohlíčky a vůně maminčiny kuchyně, ale jen občas. Taková rodinná „poesie“ bude mnohem vzácnější a milejší, bude-li mít ráz slavnostní a sváteční příležitosti, než když je každodenní samozřejmostí.“³⁷

Zejména druhý úryvek poukazuje na logiku kolektivizace a obecně delegace péče o domácnost. Za prvé je to utvrzení genderové logiky dělby práce, kterou jsme již nastínilы výše – kolektivizace umožňuje naprosté vyloučení muže, otce a partnera z povinností v domácnosti, protože jsou to vždy ženy, které vykonávají jak ony rutinní každodenní aktivity (v rámci činnosti družstva), tak přípravu svátečních událostí. Za druhé, je to právě distinkce mezi různými typy domácích prací, která v úryvku vystupuje jako zásadní pro pochopení celého procesu kolektivizace. Kolektivizace úkonů v domácnosti má ženy osvobodit od „udržování domácnosti“, od „každodenní otupující dřiny“ (obě tato spojení konotují, že práce v domácnosti je náročnou aktivitou – nejen časově, ale také fyzicky), a to nikoli na úkor individuálních výjimečných dovedností každé pracující ženy. Pouze ta totiž může přinést ke kolektivem

³⁵ ČSŽ 1948, č. 6., s. 2, ČSŽ 1947, č. 37, s. 12.

³⁶ RŽ 1945 č. 4, s. 6.

³⁷ ČSŽ 1946, č. 11, s. 10.

uklizenému rodinnému krbu „poezii“, bude-li se jednat o „sváteční“ příležitost. A za třetí tento výňatek naznačuje ambivalentní postoj vůči kolektivizaci. Spojení kolektivizace s nivelizací práce v domácnosti, o které autorka textu píše, indikuje, že kolektivizace práce v domácnosti byla pravděpodobně přijímána veřejností spíše jako „nouzové“ (avšak nezbytné) řešení – preferována je zde z lásky vykonávaná a individuální péče o chod domácnosti, jež je v rukou paní domu.

Kolektivizace domácích prací ve výše popsané podobě měla zásadní dopad nejen na vykonávání této práce, ale také na definici trojúhelníkového vztahu mezi aktérkami nabízejícími, vykonávajícími a poptávajícími služby práce v domácnosti. Oproti pracovnícím najímaným jednotlivými domácnostmi se logika služby nabízené Osvobozenou domácností zásadně lišila především v postavení pracovnice v domácnosti. Ta se stává zaměstnankyní družstva, čímž dochází (oproti soukromým pracovnícím) k vyššímu stupni *formalizace tohoto povolání* a zároveň k odosobnění a *profesionalizaci vztahu mezi zaměstnankyní (pracovnicí) a zaměstnavatelkou* (poptávající služeb družstva).

Redefinice zaměstnaneckého vztahu řešila jednu ze čtyř překážek, které bránily přílivu žen do tohoto typu zaměstnání a také uznání práce v domácnosti jako práce. Zaměstnankyně Osvobozené domácnosti měly odcházet na pracoviště, kde „pouze“ odvedly svoji práci a už by dále nebyly osobně závislé na majiteli/majitelce domácnosti. Byly by vypláceny organizací (družstvem), která by je zaměstnávala.³⁸ Toto řešení ve formě družstva mohlo vyřešit hierarchický rozdíl mezi institucionální logikou práce v soukromém místě a logikou formálního zaměstnaneckého systému. I v případech, kdy se práce odehrávala v soukromém místě (viz např. generální úklidy v domácnosti zmíněné výše), si poptávající najímali družstvo, nikoliv konkrétní pracovníci (srovnej logiku současných agentur na hlídání dětí, viz Souralová 2015). Pracovnice je standardní zaměstnankyní a je tedy uchráněna výše uvedených problémových situací, do kterých se pracovnice často dostávaly. Zaměstnankyně jsou zde vypláceny družstvem, kterému za odvedenou práci platí jejich klienti a klientky. Zároveň zaměstnání v družstevní organizaci mělo pro pracovníci znamenat, že i jí se týkají standardy pracovních práv a ochrany pracujících. Současně družstvo mohlo vytvářet neosobní smluvní vztah s majiteli domácností, který by pracovnice uchránil emočně vypjatých situací, jenž mohou nastat v případě navázání bližších vztahů mezi zaměstnavateli/zaměstnavatelkami a pracovníci.

³⁸ RŽ 1945, č. 4, s. 6.

5.2 Školené pracovnice, nikoliv pomocnice aneb kvalifikace domácích prací

Přes veškeré snahy v poválečném Československu se i nově vznikající družstva, jako například Osvobozená domácnost, potýkaly s nedostatkem pracovníků/pracovnic, stejně jako domácnosti s nedostatkem pomocnic. Ani absolventky odborných škol pro ženská povolání nejevily o tuto práci zájem. Ženské organizace i nadále propagovaly odborné školení pro pracovnice v domácnosti a tím jejich začlenění mezi kvalifikované pracovníky a pracovnice. A přidávali se k nim i další:

„Revoluční odborové hnutí, Svaz zaměstnanců různých povolání, uznalo nejvyšší potřebu odborného školení pomocnic v domácnosti a navrhuje zrovnoprávnění tohoto oboru s ostatními pracovními obory. Zaměstnankyně by prošly povinným školením a tím by došly k vzestupu odborného sociálního a kulturního uplatnění. Nebyly by to jen zájmy pomocnic v domácnosti, které mluví pro tento návrh. Nová úprava by prokázala také velkou službu veřejnosti. Za prvé vytvořením kádru spolehlivých pracovnic pro soukromí i veřejnou péči, za druhé příspěvím k zřízení veřejně užitečných podniků v městech i na venkově (prádelen, žehlíren, správkáren prádla, čistících ústavů, které ulehčí zaměstnaným ženám péči o domácnost).“³⁹

Z tohoto úryvku je patrná naléhavá potřeba pracovnic do domácnosti, která měla být naplněna kvalifikací, z níž měly profitovat obě strany. Zaměstnavatelům/zaměstnavatelkám (veřejnosti) měla zajistit školenou a kompetentní pracovníci a té měl být zajištěn respekt a především jistota, že její práce bude nazírána jako profese. Služby do domácnosti vždy byly a stále jsou nahlíženy a definovány jako nekvalifikovaná práce, a to proto, že stejná práce je obvykle prováděna ženami v rodinách zadarmo (Scrinzi 2011). Požadavek kvalifikace, který z feministického diskurzu zaznívá doposud (srov. např. Lutz 2011), byl na tu dobu vcelku progresivním řešením. Už tehdejší aktivistky si uvědomovaly, že nízký sociální status domácích prací se automaticky nezvýší přeměnou těchto činností na placené povolání. Z tohoto předpokladu vychází i poválečná snaha ženských organizací o transformaci domácích prací v *kvalifikované* placené povolání.

Z námi analyzovaných článků vyplývá, že tato transformace zahrnovala tři kroky. Prvním bylo zakotvení kvalifikace a ustavení jasné definice dovedností nutných pro vykonávání této profese. V počátku, před založením odborné školy, měly posloužit alespoň kurzy – odpolední nebo večerní, půlroční až

³⁹ ČSŽ 1948, č. 5, s. 12.

roční, které by posluchačkám zajistily vysvědčení a ony by tak mohly být zařazeny mezi školené pracovnice. „Opře-li se i práce pomocnic v domácnosti o určitý druh školení, stane se prací kvalifikovanou a stejně hodnotnou, jako jiné druhy prací.“⁴⁰ Jak dodnes poukazují mnohé autorky, vytyčení těchto kompetencí je považováno za problematické, protože se často jedná o každodenní a rutinní činnosti, které jsou historicky konstruovány jako to, co „ženy prostě dělají“ (Anderson 2000; Lutz 2008; Lutz 2011). Ženské organizace v roce 1948 připravovaly dvouletou učební osnovu s návštěvou pravidelných kurzů, která se později měla změnit v učňovské školy zakončované učňovskou zkouškou. Družstvo následně (s)mělo zaměstnávat pouze pracovníky a pracovnice odborně vyškolené, pojištěné a mající s družstvem řádný pracovní poměr (viz výše).⁴¹

Druhou změnou měla být novelizace platového zařazení pracovníků v domácnosti (z roku 1945). To bylo určováno tzv. závaznými mzdami pro zaměstnance v domácnosti, které bylo dle ženských organizací třeba upravit.⁴² Vyhláška tak stanovovala předpoklady pro dosažení určitého platu. Plat pomocnic a hospodyň byl určován na základě věku, praxe, velikosti domácnosti, záleželo také, zda pomocnice umí vařit nebo přímo absolvovala odbornou školu či kurz. Hodinový plat uklízeček byl stanoven podle náročnosti práce, kterou vykonávaly. Další samostatnou skupinu tvořily ošetřovatelky, které byly odměňovány podle délky praxe, typu poskytované péče a její časové náročnosti. Byly tedy jasně odlišovány domácí práce spojené s činnostmi jako vaření, uklízení, praní a práce spojené s péčí o osoby, to znamená o děti a nemocné.

Třetím nutným krokem byla úprava označení profese „pomocnice v domácnosti“.⁴³ Podobně se symbolickým ohodnocením na lingvistické úrovni zabýval i časopis *Naše domácnost*,⁴⁴ v němž se autorka sloupku „Hospodyně – žádné hospodyňky!“⁴⁵ ohrazuje vůči tomu, aby byla dospělá žena titulována hospodyňka. Toto oslovení se totiž velmi často objevovalo v inzerátech nebo úředních spisech. „Cožpak se píše nebo říká obuvníci, lékárníci, pekaříčkové?“, ptá se autorka a zdůrazňuje tak nutnost symbolického/lingvistického uznání profese hospodyně na roveň již ustáleným povoláním používaným v mužském rodě (obuvník, lékárník, pekař).

⁴⁰ RŽ 1945, č. 4, s. 6.

⁴¹ ČSŽ 1948, č. 6., s. 2.

⁴² RŽ 1946, č. 3, s. 9.

⁴³ ČSŽ 1948, č. 5, s. 12.

⁴⁴ Časopis Ústředí čs. hospodyň, které bylo členskou organizací Rady žen.

⁴⁵ *Naše domácnost* 1946, č. 3, s. 30.

6. Závěrem: od veřejných řešení soukromých problémů k soukromým řešením veřejných problémů?

Tato stať dala nahlédnout do způsobů řešení druhé směny v poválečném Československu. Společenská méněcennost, nízká mzda, špatné zacházení ze strany zaměstnavatelů apod. – to jsou jen některá témata, která se objevují na stránkách tehdejších časopisů. Úvahy o tom, že by se na práci v domácnosti měli podílet i muži, se prakticky neobjevovaly, a tak se jako jediné řešení jevilo vytvořit takové podmínky pro pracovnice do domácnosti, aby byly ochotny se tomuto povolání věnovat. Klíčem k řešení mělo být získání stejné společenské prestiže, jakou mají ostatní povolání.

Analýza dobových časopisů vydávaných ženskými organizacemi ukázala, jak v partikulárním kontextu mělo docházet ke kolektivizaci a kvalifikaci prací v domácnosti a jak byla potřeba uznání domácích prací komunikována čtenářkám a čtenářům vybraných periodik. Naše interpretace představily jiný typ řešení druhé směny, než je dnes běžný (v České republice, respektive na Západě), který vznikl ve specifickém sociálním a politickém kontextu, jenž jsme ve stručnosti představily v části druhé. V tomto kontextu se vynořuje diskuse, v níž je zásadním krokem k plnohodnotnému zajištění harmonizace pracovního a soukromého života rodin *kvalifikace a kolektivizace*. Kvalifikace a kolektivizace domácích prací měly přinést nejen vyřešení dvojího břemena a tudíž možnost seberealizace žen v jejich placených povoláních, ale také příspěvní k chodu společnosti a jejímu rozvoji jako celku. Ženy tak měly získat možnost přispívat k budování nového státu a rozvíjení poválečného Československa. Ženské organizace – mimo jiné prostřednictvím svých časopisů – v letech 1945 až 1948 vyzdvihují veřejnou nezbytnost služeb do domácností a tím i domácích prací a pozvedají jejich sociální funkci. Usilují tak o uznání sociální hodnoty domácí práce, stejně jako její ekonomické hodnoty, vzhledem k jejímu převedení na trh.

V čem se diskuse ženských organizací podobá a v čem se liší od současných diskusí o povaze delegovaných prací v domácnosti? Proč je vůbec důležité sledovat téměř sedm dekad starý diskurz o delegaci práce v domácnosti? I když našim cílem nebylo srovnávat tehdejší a současný diskurz o domácích pracích, domníváme se, že příklad poválečného Československa je inspirativní případovou studií také pro dnešní odborné debaty o tématu. Tím nás odpovědi na položené otázky zavádějí k hlavním závěrům naší studie.

Za prvé, hledáme-li podobnost poválečného diskurzu o placené práci v domácnosti se současným, vidíme, že i přes časovou propast se oba diskurzy přibližují v otázce *uznání práce v domácnosti*. Celý tehdejší diskurz v mnohém připomíná současné debaty o nutnosti kvalifikace a profesionalizace prací v domácnosti

a o nutnosti uznání této činnosti, které by zajistily ženám takto pracujícím důstojné pracovní podmínky (Souralová 2012). V poválečném Československu však sloužily rétorika profesionalizace a kvalifikace a kroky k nim učiněné spíše státnímu účelu. Profesionalizace a kvalifikace měla sloužit k nalákání pracovnic do sektoru služeb do té doby nelukrativního, tím mělo dojít k osvobození pracujících žen od dvojího břemena a uvolnění jejich rukou pro pracovní činnost napomáhající budování státu.

Druhé zjištění, které naše stat' přináší, je zachyceno již v názvu závěrečné kapitoly. Specifičnost instituce Osvobozené domácnosti a vůbec celého diskurzu placené péče o domácnost, spočívá v přístupu ke druhé směně a v možnostech jejího řešení. Pozorujeme zde *posun od veřejných řešení soukromých problémů k soukromým řešením veřejných problémů*. Otázka řešení druhé směny je v námi analyzovaných časopisech diskurzivně rámována jako státní úkol: je to stát, který má podniknout nezbytné kroky (popsané ve čtvrté části) a zajistit/umožnit tak ženám pohodlný návrat na pracoviště. Velice zjednodušeně tedy můžeme v poválečném Československu identifikovat trend opačný, než je současnými výzkumníci a výzkumníky popisován v době po roce 1989. Ta je charakteristická refamilizací sociálních politik (Szelewa – Polakowski 2008; Sirovátka – Saxonberg 2006), které navracejí ženu zpět do domácnosti. Tento trend můžeme pozorovat, zejména jedná-li se o kolektivní zařízení péče o děti. Zde můžeme v posledních dekádách sledovat nárůst počtu měsíců, které ženy tráví s dětmi na rodičovské dovolené, a komplementární strmý pokles počtu míst v jeslích (Hašková 2005; 2007). Kolektivní péče, i přes svou tradici v českých zemích od první třetiny 19. století (Hašková 2007), je mytologizována jako péče špatná (Hašková – Saxonberg 2012), jako vynález komunistů, jež je třeba překonat (Dudová – Hašková 2010). Jednu dekádu po listopadovém převratu dochází mimo jiné také k přesunutí péče o děti a o domácnost na neoliberální trh. Právě to je doba, kdy vznikají první agentury zprostředkující práce v domácnosti (typicky úklid) i hlídání dětí. Právě na nich (stejně jako na jednotlivkyních – mnohdy, ale v českém kontextu ne výlučně, migrantkách) můžeme vidět přesun zodpovědnosti za zajištění chodu domácnosti ze státu na rodiny a v nich většinou na ženy, jež jsou nuceny volit mezi prací a rodinou. Současná doba je tedy obdobím, kdy rodiny vyhledávají soukromá řešení veřejných problémů (způsobených selhávajícími sociálními státy), zatímco naše pracující babičky četly v poválečných ženských časopisech, že soukromé práce v domácnosti jsou otázkou veřejnou, tedy otázkou hodnou nejen veřejné debaty, ale především veřejného, a tudíž státního řešení.

Literatura:

- Anderson, Bridget: 2000 – *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London, New York: Zed Books.
- Anderson, Bridget: 2003 – Just another job? The commodification of domestic labour. In: Barbara Ehrenreich – Arlie Russell Hochschild (eds): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books: 104–114.
- Boserup, Ester: 1970. – *Woman's Role in Economic Development*. London: George Allen & Unwin.
- Coser, Lewis A.: 1973 – Servants: The Obsolescence of an Occupational Role. *Social Forces* 52: 31–40.
- Dudová, Radka – Hašková, Hana: 2010 – Diskurzy, instituce a praxe péče o děti do tří let ve francouzsko-české komparativní perspektivě. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 12: 2: 36–47.
- Ehrenreich, Barbara – Hochschild, Arlie Russell: 2003 – Introduction. In: Barbara Ehrenreich – Arlie Russell Hochschild (eds): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books: 1–13.
- Feinberg, Melissa: 2006 – *Elusive Equality. Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gregson, Nicky – Lowe, Michelle: 1994 – *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Domestic Labour in Contemporary Britain*. London and New York: Routledge.
- Hašková, Hana – Saxonberg, Steven (eds.) – Mudrák, Jiří: 2012 – *Péče o nejmenší: boření mýtů*. Praha: Slon.
- Hašková, Hana: 2005 – Pracující matky a genderové role ve výsledcích mezinárodního longitudinálního výzkumu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 6: 1: 22–27.
- Hašková, Hana: 2007 – Doma, v jeslích nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti v kontextu změn na trhu práce, sociálních politik a veřejných diskurzů mezi lety 1945–2006. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8: 2: 15–26.
- Hochschild, Arlie Russell: 1989 – *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York: Viking Penguin.
- Hochschild, Arlie Russell: 2000. Global Care Chains and Emotional Surplus Value. In: Will Hutton – Anthony Giddens (eds): *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathon Cape: 130–146.
- Hochschild, Arlie Russell: 2012 – *The Outsourced Self*. New York: Picador.
- Hondagneu-Sotelo, Pierette: 2007 – *Doméstica. Immigrant Workers Cleaning and Caring in the Shadows of Affluence*. California: University of California Press.
- Jančík, Drahomír – Kubů, Eduard: 2010 – Hospodářská obnova Československa po druhé světové válce (Cesta průmyslového státu od tržní k plánované ekonomice). In: Jan Němeček – Ivan Šedivý – Jiří Kocián – Oldřich Tůma (eds.): *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech 20. století. Hledání východisek*. Praha: Historický ústav: 375–391.
- Jechová, Květa: 2008a – Cesta k emancipaci. Postavení ženy v české společnosti 20. století. Pokus o vymezení problému. In: Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (eds.): *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR: 69–129.
- Jechová, Květa: 2008b – Osvobozená domácnost. In: Oldřich Tůma – Tomáš Vilímek (eds.): *Historik v soudobých dějinách. Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR: 58–73.
- Kmeť, Norbert: 2005 – K ľudovej demokracii. In: Zdeňka Kokošková – Jiří Kocián – Stanislav Kokoška (eds.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha: Národní archiv: 99–105.

- Lutz, Helma: 2002 – At your Service Madam! The Globalization of Domestic Service. *Feminist Review* 70: 89–104.
- Lutz, Helma: 2008 – When Home Becomes a Workplace. Domestic Work as an Ordinary Job in Germany? In: Helma Lutz (ed.): *Migration and Domestic Work. A European Perspective on a Global Theme*. Aldershot: Ashgate: 43–60.
- Lutz, Helma: 2011 – *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy*. London, New York: Zed Books.
- Momsen, Janet Henshall (ed.): 1999 – *Gender, Migration and Domestic Service*. London: Routledge.
- Musilová, Dana: 2005 – Ženské hnutí 1945–1948: naděje a zklamání. In: Zdeňka Kokošková – Jiří Kocián – Stanislav Kokoška (eds.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody. Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha: Národní archiv: 339–345.
- Nečasová, Denisa: 2011 – *Buduj vlast – posilíš mír! Ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*. Brno: Matice moravská.
- Parreñas, Rhacel Salazar: 2001 – *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Redlová, Pavla – Heřmanová, Marie: 2012 – Proč odmítla česká vláda ratifikovat Úmluvu o pracovnících v cizích domácnostech a jaké to má souvislosti? *Migraceonline.cz*, dostupné z: http://aa.ecn.cz/img_upload/224c0704b7b7746e8a07df9a8b20c098/redlova-hermanova_komentar_ilo.pdf [naposledy navštíveno 22.7.2014].
- Rollins, Judith: 1985 – *Between women: domestics and their employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Serinzi, Francesca: 2011 – Gender, Migration and the Ambiguous Enterprise of Professionalizing Domestic Service: The case of Vocational Training for the Unemployed of France. *Feminist review* 98: 153–172.
- Sirovátka, Tomáš – Saxonberg, Steven: 2006 – Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. *Journal of Comparative Policy Analysis* 8: 2: 189–206.
- Souralová, Adéla: 2012 – Nekupujete si lásku, kupujete si službu: (re)konstrukce péče o děti v prostředí agentur na hlídání. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 13: 1: 33–41.
- Souralová, Adéla: 2015 – An Employer Sui Generis: How Placement Agencies are Changing the Nature of Paid Childcare in the Czech Republic. In: Anna Triandafyllidou – Sabrina Marchetti (eds): *Paying for Care: The Employers' Perspective on Migrant Domestic Work*. Farnham: Ashgate: 151–167.
- Szelewa, Dorota – Polakowski, Michal P.: 2008 – Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy* 18: 2: 115–131.
- Uhde, Zuzana: 2012 – Slepá ulička instituce nájemní domácí péče. *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 13: 1: 12–23.
- Uhrová, Eva: 2005 – Národní fronta žen a Rada československých žen – dva proudy ženského hnutí v českých zemích a jejich zájem o sociální a právní postavení žen. Květen 1945 až únor 1948. In: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. IV. Praha: Dokořán: 88–112.

Dobové časopisy a noviny:

- Československá žena: obrázkový týdeník Národní fronty žen 1945–1948
Naše domácnost: časopis ústředí československých hospodyň 1946
Rada žen 1945–1946

Zdroje:

Zákony pro lidi. „Předpis č. 234/1946. Finanční zákon republiky Československé, kterým se stanoví státní rozpočet na rok 1947.“ [online]. [cit. 13.12.2013]. Dostupné z: <http://www.zakony-prolidi.cz/cs/1946-234>

Ministerstvo financí České republiky. 2013. „Rozpočet kapitoly 312 Ministerstva financí pro rok 2013.“ [online]. Praha: Ministerstvo financí [cit. 13.12.2013]. Dostupné z: <http://www.mfcr.cz/cs/verejny-sektor/prognozy/statni-rozpocet/2013/rozpocet-kapitoly-312-ministerstva-finan-13433>

Contact:

Bc. Marie Láníková; e-mail: lanikova@mail.muni.cz.

Mgr. et Mgr. Adéla Souralová, Ph.D., Katedra sociologie a Ústav populačních studií, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně, Joštova 10, 602 00 Brno; e-mail: asouralo@fss.muni.cz.